

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

archaeology in contemporary europe

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

ANDRZEJ BUKO

Świt urbanizacji europejskiej

1. WCZESNE MIASTA: JEDNA CZY WIELE DEFINICJI?

Miasta średniowiecznej Europy wyrastały w wyniku wielokierunkowego działania czynników ekonomicznych, politycznych, ideologicznych i społeczno-kulturowych. Na wielu obszarach procesy te zostały zainicjowane długo jeszcze przed wiekiem X. Stąd panuje przekonanie, że dla zrozumienia genezy miast europejskich należałoby prześledzić ich protomiejskie początki (por. Hines 1994; Clarke, Ambrosiani 1991; Henning 2007a). Inni odnotowują, że wobec trudności definicyjnych koncept „protomiasta” jest bezużyteczny (np. Hodges 1989). Pochodną tych dyskusji są dwa stanowiska: ewolucyjne – zakładające stopniowe przeobrażanie się IX-wiecznych emporiów i *wików* w rozwinięte struktury miejskie oraz drugie – traktujące początki średniowiecznej urbanizacji europejskiej jako część ogólnego procesu formowania się państw.

Odmienne pojmowane są też źródła wczesnej urbanizacji. Z jednej strony akcentuje się wiodącą rolę czynników ekonomicznych (np. McCormick 2007), z drugiej zaś ideologicznych. To właśnie z przyczyn politycznych – jak sądzą niektórzy autorzy – miasta postrzymskie nie zostały opuszczone i porzucone, lecz trwały również w średniowieczu, zachowując również na terenach Brytanii wysoki status (Carver 1987).

Definicja wczesnego miasta europejskiego przysparza zatem tyle samo problemów, co próba odpowiedzi na pytanie, jakie kryteria winno spełniać wczesne państwo. Brak jest bowiem uniwersalnego wzorca, wedle którego procesy te można by zmierzyć i opisać. Tymczasem pomimo wielu trudności próby scharakteryzowania cech wczesnego miasta od lat są podejmowane. Martin Biddle (1976) zdefiniował i opisał aż 12 funkcji „miejskich”. Z upływem lat koncentrowano się na kryteriach ich uniwersalności. Najczęściej akcentowane są te dotyczące wzorców zabudowy, w tym regularnego planu traktów komunikacyjnych, znaczącej koncentracji i nierolniczych zajęć

mieszkańców, zróżnicowanej struktury społecznej, ale także pełnione przez te ośrodki funkcje administracyjno-polityczne, ekonomiczne, kulturowe, ideologiczne oraz wiele innych (por. Moździoch 1994; Piekalski 2010; tam literatura). Ale nawet najbardziej „pełnych” definicji nie można w całości przypisać ośrodkom, które najczęściej spełniają co najwyżej część, spośród postulowanych, kryteriów. Wynika to z faktu, że średniowieczne miasto europejskie jest owocem złożonych w czasie procesów społecznej specjalizacji i organizacji, ale też różnych tradycji historycznych i ideologicznych, będących u podstaw jego powstania i rozwoju. Wczesne miasto pozostaje zatem zjawiskiem dynamicznym, zmiennym w czasie i zależnym od miejsca, w którym zaistniało. Ale jednocześnie jest zwierciadłem państwa i społeczeństwa, tradycji geopolitycznych i uwarunkowań historycznych regionów naszego kontynentu. Stąd na mapie Europy mamy ośrodki kontynuujące swój byt od okresu antycznego, powstałe w realiach Europy merowińskiej i karolińskiej oraz zaistniałe w okresach późniejszych. Szczególnie wiek IX owocował niebywałym wręcz „wysypem” ośrodków, którym przypisuje się rzeczywiste lub „miastopodobne” funkcje. W grupie tej są emporia rzemieślniczo-handlowe, *viki*, miasta ceremonialne, czy tzw. miasta monastyczne. Wyrastały one na mapie Europy jak przysłowiowe grzyby po deszczu. Pojawienie się wielu z nich uznawano za skutek wzrostu intensywności handlu i wymiany interregionalnej w czasach władzy politycznej dynastii karolińskiej oraz rozwoju systemu dworskiego, czego pochodną był wzrost znaczenia arystokracji w poszczególnych regionach. Zagadką pozostaje nie tylko szybki wzrost tych ośrodków, co nie mniej szybki ich zmierzch, jaki dla wielu z nich wyznacza koniec IX i początek X wieku. Do wyjątków zaliczyć należy nieliczne, takie jak Dorestad, Rouen, Wenecję, a na ziemiach polskich Wolin, które zachowały „miejskość” również w następnych stuleciach. Ale dopiero wiek X określić można jako najbardziej efektywny etap wyłaniania się miast, zwłaszcza „młodszej” Europy. Był to, z perspektywy czasu, początek trwałej i powszechnej urbanizacji kontynentu.

W tradycji europejskiej obserwujemy zjawiska nieciągłości procesów urbanizacyjnych, ale i ich kontynuacji, sięgającej czasów antycznych. Każde z nich przysparza odmiennych problemów badawczych i interpretacyjnych. W badaniach nad początkami miast wiele uwagi poświęca się miastom o korzeniach antycznych. Część z nich przestała istnieć wskutek zmieniających się uwarunkowań politycznych i powtarzających się dekonstrukcji ekonomicznych, jakie miały miejsce po upadku imperium rzymskiego w wyniku najazdów ludów barbarzyńskich, a nawet wskutek kataklizmów wywołanych przez siły natury (*vide*: Pompeje). Ale znakomita część tych ośrodków przetrwała i po przejściu odpowiednich transformacji stawała się trwałym elementem Europy średniowiecznej.

2. MIASTA ANTYCZNE U PROGU WCZESNEGO ŚREDNIOWIECZA: PIERWSZE SYMPTOMY ZMIAN

Kluczem do zrozumienia przemian miast antycznych, jakie następowały u progu wczesnego średniowiecza, są tzw. czarne ziemie, identyfikowane w trakcie badań archeologicznych w wielu miastach postrzymskiej Europy. Nazwą tą określane są poziomy stratygraficzne, wyznaczające etap pośredni pomiędzy schyłkiem antyku a początkiem wczesnego średniowiecza. Tworzą je warstwy barwy ciemnej, zmienione biologicznie i występujące tylko w środowisku miejskim. Materiał archeologiczny jest w nich obecny, niekiedy nawet w znaczących ilościach. Archeolodzy interpretują omawiane depozyty jako warstwy opuszczenia, ziemię ogrodową, czy wręcz wypełniska powstałe w wyniku zaniku substancji miejskiej. W interpretacjach czarnych ziem akcentuje się czynnik zubożenia, a niekiedy wręcz zaniku życia miejskiego w sektorze, gdzie warstwa taka występuje. Depozyty te nabierają więc cech hiatusu osadniczego. Problemem, który nie znalazł dotąd wyjaśnienia, jest kwestia funkcjonowania w tym samym okresie co czas formowania się tych warstw, przetrwałych struktur miejskich, pozostających często w zasięgu obserwacji archeologicznej (por. Galiniè 2002; tam literatura). Być może należałoby traktować je w takich przypadkach jako oznakę przerwy osadniczej, albo też nawożenia terenów dawnych obszarów miejskich w celu lepszego ich przystosowania do upraw ogrodowych. Doskonałym od lat poligonem do obserwowania sygnalizowanych zjawisk są losy miast rzymskich na terenie Italii.

U progu wczesnego średniowiecza osadnictwo miejskie Italii tworzyło obraz niejednorodny. Część miast, takich jak Rzym, Rawenna, Neapol czy Pawia, w momencie najazdu Longobardów nadal zachowało cechy metropolii późnego antyku. Mury wielu miast wydatnie wzmocniono w obliczu zagrożenia ze strony Awarów, Bizantyjczyków i Franków (por. Bullogh 1966; Gaspari 1987; Brogiolo, Gelichi 1998). W innych ośrodkach zmiany wynikające z przyjścia barbarzyńców były od początku znacznie bardziej zaznaczone. Miasto rzymskie pozostawało nadal centrum władzy cywilnej, wojskowej i miejscem obrony przeciw najeźdźcom. Na północy, jeszcze w końcu VI wieku, podjęto naprawy budynków w celu przystosowania ich do nowych potrzeb; naprawiano ponadto dawne rzymskie drogi, m.in. w Weronie, Pawii czy Piacenzy (Brogiolo 1994). Z tego punktu widzenia należałoby przyjąć, że w okresie longobardzkim była to, przynajmniej w jakimś stopniu, kontynuacja. Ale jednocześnie miasta antycznego Rzymu stopniowo nabierały nowego wyrazu. Już od IV wieku stawały się siedzibami biskupimi, a zatem miejscami, w których centralną rolę zaczyna odgrywać kościół katedralny. Pojawiają się w nich też coraz częściej pierwsze nekropole. Poza murami wznoszono kościoły cmentarne, memoria i martyria; tutaj znajdowały miejsce nowo fundowane klasztory. Od czasu wkroczenia

Longobardów widoczne się również symptomy nowego w budownictwie. Są to jakościowo nowe, uproszczone budowle, których wznoszenie wynikało z nowego modelu życia.

W Italii północno-wschodniej obserwujemy postępujący proces transformacji demograficznych wielu struktur miejskich. Mieszkańcy rzymskiej Akwilei przenosili się do innych, bardziej bezpiecznych ośrodków, takich jak Grado, Eraclea, Altino, Padwa i wielu innych. Niektórzy wybrali na nowe miejsca zamieszkania wyspy laguny, takie jak Torcello, Murano czy Burano. Zasiedlenie laguny dało impuls wytworzenia nowych cech osadnictwa u progu wczesnego średniowiecza, którego cechą szczególną stała się wytwórczość szklarska i gospodarka oparta na wymianie dalekosiężnej (Tabaczyński 1987: 239).

Wśród miast najwcześniej zajętych przez Longobardów, bo już w 563 roku, znalazła się Brescia. W okresie tym miasto było już poważnie zniszczone w wyniku licznych pożarów, jakie w ciągu V i VI wieku rujnowały jej zabudowę. Ale wkrótce potem podjęto duży program odbudowy, wznosząc w obrębie miasta m.in. luksusowe rezydencje (*domus*). Badania archeologiczne wykazały, że w momencie wejścia Longobardów, wiele budynków publicznych i domów mieszkalnych było opuszczonych i postępowała ich trwała degradacja. Miasto zajmowało wówczas 1/3 powierzchni aglomeracji z okresu rzymskiego. Jest rzeczą interesującą, że w fazie początkowej wyraźny był rozdział etniczny i kulturowy pomiędzy najeźdźcami i miejscowymi, czytelny w materiałach archeologicznych (Brogiolo 1994: 557 n.).

W Mediolanie kryzys osadnictwa miejskiego postępował od końca V w. Nowe konstrukcje drewniane oraz towarzyszące im ogrody pojawiają się w końcu VI i w ciągu VII wieku. Zarówno w Mediolanie, jak i w Brescii procesy zmian uchwytnie archeologicznie są podobne: nowe konstrukcje wznoszone od końca VI wieku są na ogół ubogie, postępuje też agraryzacja obszarów miejskich (Brogiolo 1994). Zjawisko to udokumentowane zostało w większości ośrodków Italii. Bywało, że poszczególne centra osadnicze w obrębie miast na północy oddzielone były od siebie polami (*cittá ad isole*). Rysujący się w wielu przypadkach krajobraz opuszczonych budynków użyteczności publicznej, prowizorycznych nowych budowli — wznoszonych często przy wykorzystaniu materiału wtórnego, pozyskiwanego ze starszych obiektów — nowe ogniska osadnicze powstające w okresie longobardzkim przy bramach miejskich, ale zarazem opustoszałe dzielnice wielu miast, pojawiające się wewnątrz murów miejskich strefy z grobami — to obraz wyłaniający się z nowszych badań archeologicznych. Następuje też wyraźna redukcja zamieszkałej przestrzeni miejskiej. Dopiero od IX-X wieku obserwuje się postępujący wzrost zaludnienia miast i stopniowe wypełnianie powstałych w wiekach poprzednich pustek (Wickham 1994: 744 n.). Dane te skłaniają wielu autorów do nazywania tej fazy urbanizacji miast włoskich mianem „miasta rozczłonkowanego” (*cittá frammentata*), a okres VI-VII wieku — w którym

następowało zastępowanie instytucji późnoantycznych przez longobardzkie – mianem „zmian w kontynuacji” (*continuità nel cambiamento*) (Ciampoltrini 1994: 629 n.).

Pomimo wielu klęsk Rzym nie utracił roli wielkiego centrum miejskiego, nawet jeśli liczba jego mieszkańców zmniejszyła się do 1/10 z czasów Imperium, kiedy to wedle różnych szacunków aglomerację zamieszkiwało od 500 tys. do miliona mieszkańców (Paroli 2000: 310). Przejście do wczesnego średniowiecza oznaczało tu ostateczne porzucenie wielkich instalacji miejskich, jakimi były termy i wiele innych struktur ogólnomiejskich. Towarzyszy temu upadek tradycji wznoszenia dużych budynków publicznych, z których wiele popadło w ruinę. W miastach nowym obyczajem kulturowym od VII wieku staje się wykorzystywanie do celów budowlanych na nieznaną wcześniej skalę drewna (Blake 1995; tam literatura). Nowym zjawiskiem w krajobrazie miasta są drogi przebiegające przez obiekty, które w tym czasie utraciły swe poprzednie znaczenie.

Różne losy przechodziły imperialne Fora. We Florencji miejsce to do X wieku pozostawało placem targowym, ale w Luni już w VI wieku pobudowano na nim pierwsze chaty: w Lukce, podobnie jak w Pizie, w miejscu Forum pobudowano kościoły. Tylko mury miast, wieże i bramy pozostawiano nietknięte, ponieważ mogły być dalej wykorzystywane dla nowej *civitas* (Citter 1990: 27 n.). Nowe w krajobrazie dawnych miast antycznych są cmentarze. Proces ich „wprowadzania do miast” sięga początku okresu longobardzkiego (2. połowa VI – początek VII wieku). Sprzyjał temu wydatnie fakt, że w mieście przeżywały się małe centra osadnicze. To wokół nich, na opustoszałych działkach, sukcesywnie lokowano cmentarze, znajdujące się dotąd poza murami.

W tradycji Italii mamy też znaczącą grupę ośrodków będących bezpośrednimi sukcesorami starszych ośrodków antycznych, ale rozwijających się wszakże w innym miejscu. Przykładów dostarczają losy greckiego, a następnie rzymskiego Paestum oraz oddalonego o zaledwie kilka kilometrów średniowiecznego Capaccio Vecchia. W genezie tego ośrodka badacze skłonni są upatrywać zasiedlania nowych terenów w ciągu IX wieku przez uciekinierów z sąsiedniego Paestum, szukających schronienia w górach w obawie przed Saracenami. Jednocześnie akcentują czynnik określany mianem *incastellamento* – czyli proces koncentracji rozproszonych dotąd w terenie osad w warowne zespoły. Ich materialnym świadectwem są przetrwałe w krajobrazie ruiny zamku na szczycie Monte Calpazio, a poniżej otoczone dzielnice miejskie usytuowane na stoku góry, w tym centrum religijne wokół bazyliki Santa Madonna del Granato, do której w IX wieku przeniesiona została siedziba biskupia z zagrożonego inwazją arabską Paestum. O ile jeszcze w X wieku ośrodek ten występuje w źródłach pisanych pod nazwą *castrum*, to w X wieku spotykamy się z określeniem *civitas* (Delogu 1976).

O ile w opisanym przypadku przyczyną kontynuacji była antyczna tradycja i istniejący w Paestum ośrodek władzy sakralnej, o tyle Wenecja, powstała

u progu IX wieku na przeciwnym krańcu Półwyspu, swe istnienie i prosperitę zawdzięcza przede wszystkim czynnikom ekonomicznym – rozwijającemu się handlowi dalekosiężnemu pomiędzy imperium karolińskim a terenami Cesarstwa Bizantyjskiego. To, co różni ją od wielu innych, zwłaszcza północnoeuropejskich emporiów, to fakt, że u źródeł jej powstania stała nie tyle lokalna władza, co organizacyjna i ekonomiczna inicjatywa lokalnych społeczności. Przykład Wenecji, ale również Comacchio – konkurenta z innej pobliskiej laguny, podbitego i zniszczonego przez Wenecjan – stawiają pod znakiem zapytania powszechnie przyjmowaną tezę o przemożnej roli władców w powstawaniu wczesnych ośrodków rzemieślniczo-handlowych. Wenecja jest przykładem, że rola władcy mogła być raczej konsekwencją, a nie przyczyną ich powstania, prowadzącą co najwyżej do kolejnej fazy ich rozwoju (McCormick 2007; Gelichi 2007). Ale nie należy zapominać, że u źródeł powstania Wenecji legło w dużym stopniu osadnictwo mieszkańców pobliskich miast rzymskich, takich jak Akwileja, Grado, Heraklea i wielu innych, którzy w ciągu VII wieku, uciekając przed ludami barbarzyńskimi, zasiedlali wyspy laguny i tworzyli zręby nowego. To z tego substratu wyłonili się średniowieczni budowniczości Wenecji, zajmujący od IX wieku tereny w rejonie dzisiejszego Rialto. Tutaj na początku XI wieku przeniósł się punkt życia gospodarczego z laguny, podczas gdy Torcello zachowało tradycje ważnego centrum życia religijnego (Tabaczyński 1987: 239; Leciejewicz 2002).

3. WCZESNA URBANIZACJA ŚWIATA KAROLIŃSKIEGO I JEGO PERYFERII

Na północ i zachód od Półwyspu Apenińskiego, na terenach dawnego imperium karolińskiego, obserwujemy różne wzorce powstawania wczesnych miast. Część z nich, zwłaszcza te sięgające korzeniami czasów rzymskich, przechodziła podobne jak w Italii etapy rozwoju, a zatem okresy stagnacji, a następnie selektywnego rozwoju w wyniku procesów reurbanizacji dawnych ośrodków antycznych. Wieki IX i X były tu, podobnie jak w innych częściach Europy, okresem intensywnego powstawania struktur typu wczesnomiejskiego. W północnej części kontynentu, podobnie jak i na terytoriach dzisiejszej Danii i części Niemiec, obserwujemy implantację skandynawskich *wików*, co prowadziło do wyrastania wielu ośrodków handlowo-targowych. Na terenach dzisiejszej Normandii procesy miastotwórcze uległy wyraźnemu nasileniu w wieku XI. Punktem wyjścia ich rozwoju były dawne małe ośrodki handlowe. Niektóre z nich, odpowiednio powiększone, stawały się ośrodkami kontroli terytorialnej. W ciągu XI wieku do procesów tych włącza się zdecydowana większość miast postrzymskich. Następuje hierarchizacja funkcji wczesnych miast i ich ściśle powiązanie ze znajdującymi się często w ich obrębie siedzibami możnych. Miasta otrzymują wówczas mury obronne i następuje wydatne powiększenie ich przestrzeni (Gauthiez 2003).

Ze złożoną sytuacją spotykamy się na Wyspach Brytyjskich, gdzie występują zarówno miasta o tradycjach rzymskich (podobnie jak i w innych częściach kontynentu odżywające po okresie stagnacji), ale jednocześnie już w okresie VII-VIII wieku pojawiają się nowe (np. Herford) ściśle związane z tworzeniem wczesnych królestw anglosaskich. W nich znajdują często siedziby nowo tworzone biskupstwa. W wielu przypadkach ośrodki te poprzedzają kolejną fazę urbanizacji przypadającą na wiek IX. Jej podstawą były zarówno emporia rzemieślniczo-handlowe, jak i procesy urbanizacyjne zainicjowane w końcu IX wieku przez królów Wessexu (Astill 1994). Wiele powiązań w tym zakresie widocznych jest zarówno ze strefą postrzymską, karolińską, jak i z terenami Europy Północnej (por. w dalszej części tekstu).

Oddzielnym tematem są tzw. miasta monastyczne, rozwijające się zwłaszcza od IX wieku w różnych częściach postkarolińskiej Europy. Położone na Półwyspie Apenińskim Bobbio, S. Vincenzo in Volturmo, czy podparyjskie St. Denis – to przykłady ośrodków, w których różnorakie aktywności klasztoru w zakresie produkcji i wymiany dóbr, a także spełnianych przez nie funkcji ideowo-politycznych ogniskowały wokół siebie znaczący potencjał miejscowej i obcej ludności. Powodowało to szybki wzrost wokół klasztorów warsztatów produkcyjnych i znaczącą koncentrację ludności nierolniczej. To wszystko przydawało ośrodkom monastycznym cech struktury miejskiej, przetrwałej niekiedy do końca średniowiecza.

Nie należy zapominać o ośrodkach „miastopodobnych”, które narodziły się w tym samym czasie co emporia i „miasta monastyczne” i podobnie jak wiele z nich zniknęły z mapy Europy w początkach X wieku. Chodzi o wielkie centra państwa Wielkomorawskiego (Mikulczyce, Pohansko) czy też Pliskę – pierwszą stolicę państwa Protobułgarów. U genezy ich powstania, a następnie szybkiego wzrostu, stała scentralizowana władza książęca. Stąd wypełniały one przede wszystkim funkcje polityczno-religijne i rezydencjonalne. O ile w przypadku Pohanska-Brzeclawia była to przede wszystkim wielka aglomeracja o charakterze rezydencjonalno-religijnym (monumentalny dwór władcy z zapleczem?), o tyle położone na kilkudziesięciu hektarach pobliskie Mikulczyce nabierają w IX wieku cech aglomeracji o charakterze wczesnomiejskim. Przetrwałe dotąd w krajobrazie negatywy zabudowy monumentalnej z drogą procesyjną, kilkunastoma kościołami, budowlą o charakterze pałacowym, ludnymi osiedlami, gęsta, planowa zabudowa, fortyfikacje – to wszystko przydaje Mikulczycom, określanym w źródłach pisanych mianem „głównego targu Morawian”, cech miejskości (Poláček 2007). Czy było to jednak wczesne miasto w pełnym znaczeniu tego słowa – można mieć wątpliwości. W pewnym stopniu uwaga ta dotyczy IX-wiecznej Pliski – zajmującej niewiarygodnie duży, jak na owe czasy obszar niemal 23 km², nawiązującej w części centralnej (cytadela) do wzorca miasta rzymskiego z pełną infrastrukturą, taką jak monumentalny pałac chana, świątynie, łaźnie, cysterny, dobrze zorganizowane systemy ulic i kanalizacji, a wszystko to oto-

czone murami z basztami i bramami. W części miasta zewnętrznego występują obok dziesiątków świątyń i warsztatów produkcyjnych świadectwa różnorodności kulturowej i etnicznej ich mieszkańców. Znajduje to wyraz w pozostałościach kwadratowych półziemianek z piecem w narożniku – w kontekście ceramiki słowiańskiej, budynków mieszkalnych na planie okręgu – typowym dla jurt koczowniczych i wielu innych. Ale Pliska IX-wieczna to przede wszystkim autarkiczny ośrodek władzy, w którym cała produkcja rzemieślnicza i agrarna podporządkowana była zaspokojeniu potrzeb panującego i jego dworu. Jest to zatem klasyczny typ ośrodka o zdecydowanie konsumpcyjnym charakterze. Tezę tę potwierdza fakt sporadycznego znajdowania tu materialnych świadectw kontaktów dalekosiężnych w postaci importów. W realiach Europy IX wieku był to więc ośrodek nierozwojowy i jako taki już u progu X wieku przestał istnieć (Henning 2007b).

4. URBANIZACJA ZACHODNICH KRAŃCÓW EUROPY

Na zachodnich obrzeżach Europy procesy urbanizacji wykazują wiele cech wspólnych z pozostałymi częściami kontynentu, ale i określone odmienności. Widoczne jest to na przykładzie wczesnej urbanizacji wizygockiej Hiszpanii. Wiek VI – zaznaczający się w Europie zubożeniem substancji miejskiej (dotyczy to zwłaszcza obszarów Europy postrzymskiej) i całkowitym jej brakiem na północ od Dunaju i na wschód od Łaby – to czas niebywałego rozwoju miast wizygockiej Hiszpanii. Już w 2. połowie VI wieku i w następnym stuleciu powstają tu zarówno kolejne fundacje królewskie, jak i kwitną nadal miasta Hiszpanii rzymskiej. Ilustracją tych pierwszych jest powstanie w 2. połowie VI wieku, za czasów króla Leovigilda, królewskiej rezydencji i miasta Recopolis. Miasto, położone na wzgórzu nad rzeką Tag, zajmowało wówczas ponad 33 ha powierzchni. Składały się na nie zarówno kompleks pałacowy, budynki mieszkalne, kościół, bramy, mury miejskie, wieże, system ulic i cysterna (Olmo Enciso 2007: 184 n.). W tym samym czasie rozwijało się wiele innych miast, przy czynnym udziale Kościoła. Powstającym kompleksom episkopalnym w Tarragonie, bazylice w Kordobie i Walencji, Meridzie czy Barcelonie towarzyszył niespotykany dynamizm procesów urbanizacji. Ogólnie można powiedzieć, że intensywna urbanizacja półwyspu była jednym z elementów strategii Królestwa Wizygotów w Hiszpanii okresu VI-VIII wieku. Procesom tym towarzyszyło ustanawianie wielu stanowisk urzędników (*vicarius*, *comes civitatis*, *defensor civitatis*) związanych z wypełnianiem funkcji miejskich. Miasta wizygockiej Hiszpanii, ich potencjał i splendor, stały się nie tylko manifestacją władzy królewskiej, ale zarazem materialnym świadectwem wielkiego potencjału Kościoła. Ale już od połowy VIII wieku pojawiają się tam symptomy kryzysu, spowodowanego przede wszystkim inwazją Arabów i stopniowym przejmowaniem przez nich inicjatywy, jako

głównego czynnika rozwoju, w tym urbanizacji znaczącej części Półwyspu Iberyjskiego. Wydarzenia te zbiegły się z aktywizacją procesów urbanizacyjnych w Europie postkarolińskiej oraz na obszarach Europy Północno-Wschodniej, gdzie mniej więcej w tym samym czasie zaczynają pojawiać się ośrodki rzemieślniczo-handlowe.

Inną postać przybiera urbanizacja na obszarach Półwyspu najwcześniej anektowanych przez Arabów, co ilustrują początki najstarszych ośrodków miejskich Andaluzji. System ekonomiczny tego regionu, oparty na powinnościach trybutarnych, stanowił podstawę rozwoju ekonomicznego. Co więcej, tamtejsze osadnictwo u progu wczesnego średniowiecza czerpało swe korzenie z systemów ekonomicznych północnej Afryki, których cechami specyficznymi były gospodarka agrarna, stabilność rynku i rozbudowane systemy irygacji. W tej sytuacji nie bardzo wiadomo, jak z tego spetryfikowanego systemu klanowych społeczności agrarnych wyłaniały się najstarsze miasta. Niewątpliwie źródłem zmian była tu postępująca hierarchizacja osiedli wiejskich, czemu sprzyjał islamski aparat władzy (kalifaty i emiraty), łączący funkcje polityczne, administracyjne i prawno-religijne (Guichard 2001). W ten sposób wyłaniały się pierwsze „miasta pałacowe” – jako znaki legitymizacji nowej władzy. Procesy te dobrze ilustrują badania realizowane ostatnio na terenie Medina Elvira – ośrodka położonego na bezpośrednim zapleczu dzisiejszej Granady. Najstarsza osada powstała tu zapewne z rodzimej posiadłości ziemskiej, w wyniku zasiedlania przez Arabów żyznej równiny La Vega. Nie rozstrzygnięto dotąd, czy i jak długo panował tu hiatus osadniczy po opuszczeniu tych terenów przez Rzymian i Wizygotów. Podstawowymi czynnikami warunkującymi rozwój wczesnego miasta były w tym przypadku rolnictwo, rynek i zaopatrzenie w wodę. Proces przekształcania struktury osiedla wiejskiego w miejskie jest, z punktu widzenia danych topograficznych, nie do uchwycenia. Wiadomo natomiast, że w najstarszych miastach arabskich strefy osadnicze zasiedlane były przez poszczególne rodziny (klany), a władzę państwową reprezentował meczet, który ideologicznie spajał struktury lokalne (Garcin 2000: 146). Najstarsze osiedle rozplanowano zatem w ramach poszczególnych parcel zajmowanych przez rodzinne klany. Stąd jego przestrzeń użytkowa, w tym zabudowa mieszkalna i system komunikacyjny, były posegmentowane już od początku istnienia osiedla. Promotorem dalszego rozwoju była zapewne władza polityczna, kiedy to za czasów kalifa Abd al-Rahmana II do istniejącej infrastruktury dodano meczet, mury obronne, kamienną twierdzę na szczycie wzgórza i wygenerowano dodatkowe przestrzenie publiczne, warsztaty rzemieślnicze (m.in. produkcji żelaza) i obiekty handlowe. W pobliżu osiedla zidentyfikowano aż trzy cmentarze, w tym jeden liczący ponad 1700 grobów. Dane te wskazują na niespotykany potencjał demograficzny lokalnej populacji. Niewiele natomiast wiadomo, czy i w jakim stopniu te inwestycje pociągnęły za sobą zmiany w kulturze materialnej (Malpica Cuello 2010). Ale Medina Elvira, podobnie jak emporia

północnoeuropejskie, czy pierwsze stolice państwa Protobułgarów i Wielkich Moraw, okazała się bytem na jedno zaledwie stulecie, gdyż już u progu wieku XI na mapie tej części półwyspu pojawia się w źródłach pisanych Granada, która po dzień dzisiejszy pozostaje głównym centrum miejskim regionu.

5. OŚRODKI PROTOMIEJSKIE W KRAJOBRAZIE PÓŁNOCNEJ EUROPY

Na terytoriach północnej Europy przełom wieków VIII i IX oznacza pojawienie się wielu nowych ośrodków osadniczych (vide: emporia rzemieślniczo-handlowe wokół strefy Morza Bałtyckiego), którym przypisywane są cechy wczesnomiejskie (por. Bogucki 2010). Inni uważają, że rzeczywistą urbanizację tej części kontynentu wyznacza okres od końca wieku X i wiek XI, a zatem cezury, kiedy to dawne emporia przechodzą do historii. Większość tych ostatnich traktować należy jako fundacje królewskie ściśle związane z powstawaniem państw i recepcją chrześcijaństwa. W wielu przypadkach widoczne są nawiązania topograficzne do wcześniejszych *ports of trade*. Jednak nieuzasadnione byłoby twierdzenie, że stanowią ich prostą kontynuację, aczkolwiek niektóre z nich (np. Ribe, Arhus) zaistniały na mapie Europy przed wiekiem X (Andrén 1989; Callmer 2007). Szczególnie wiek XI zaznacza się intensyfikacją fundowania wczesnych miast. Miejskość nowo powstałych ośrodków jest ściśle zaakcentowana od połowy wieku XI poprzez układ działek i traktów komunikacyjnych oraz kolejne inwestycje kościelne. Wiele spośród nowo powstałych (np. Lund, Roskilde, Szlezwik) rozwija się tuż obok wcześniejszych emporiów, a inne (np. Trelleborg, Ribe) budowane były wręcz w tym samym miejscu.

W przypadku Norwegii fundowane tam od schyłku wieku X nowe ośrodki są inwestycjami królewskimi (Christophersen 1994; Molaug 2010). Nierozstrzygniętym pytaniem pozostaje, jak daleko na północ sięgała wczesna urbanizacja. Niektórzy autorzy są przekonani, że ze względu na charakter niektórych tamtejszych odkryć (np. Vågan na Lofotach), zachowujących cechy specyficzne struktur wczesnomiejskich (planowa zabudowa, trakty komunikacyjne, struktury władzy, szeroki zakres wymiany dalekosiężnej) można mówić o wczesnej urbanizacji Arktyki już od początku XI wieku (Bertelsen 1988).

Cykle procesów urbanizacyjnych Europy Północnej w dużym stopniu znajdują odbicie na terytoriach północnej Rusi, gdzie od VIII wieku inicjowane są nowe szlaki handlowe i powstają za sprawą Skandynawów *viki* – centra wymiany wykorzystujące szlaki wodne (np. wymieniany w *Powieści Dorocznej* słynny szlak od Waregów do Greków). Wczesne ośrodki o charakterze wczesnomiejskim są tu wynikiem rozwoju ekonomicznego i kulturowego tamtejszych wieloetnicznych społeczności i powstawały najczęściej w wyniku kolonizacji zewnętrznej (Stara Ładoga, Rurikovo Gorodiszczce, Timerovo,

Gnezdovo) (Kirpichnikov 2006; Nosov 2009). Ale i tutaj w ciągu wieku X zachodzą intensywne procesy państwowotwórcze, których wynikiem jest kreowanie przez władców wczesnej Rusi nowych ośrodków. Te ostatnie sytuowane są najczęściej w pobliżu dawnych centrów (Smoleńsk, Nowogród Wielki, Jarosław). Można to porównać z podobnymi zjawiskami znanymi w X wieku m.in. z krajów skandynawskich (Callmer 2007).

Na tle przedstawionym wyżej zastanawia fakt, że w przypadku terytoriów bałtyjskich brak jest przed XIII wiekiem ośrodków miejskich budowanych przez lokalnych władców, a nawet stanowiących lokalne centra polityczne. Tutejsze aglomeracje o charakterze wczesnomiejskim, pojawiają się stosunkowo późno i traktować je należy jako efekt wcześniejszej urbanizacji terytoriów skandynawskich i krajów słowiańskich (Šné 2009: 129). Zastanawiać musi fakt, że dopiero od połowy X wieku obserwuje się tu intensywny rozwój wymiany handlowej, poświadczony m.in. skarbami i pochówkami kupców. Powstające w tym czasie grody niewiele różnią się między sobą i trudno na tej podstawie uznać je za załóżki późniejszych miast. Koncepcja miasta na terenie dzisiejszej Łotwy rodzi się pomiędzy XI a XII wiekiem pod wpływem oddziaływań skandynawskich. Najstarsze spośród nich (Tervete, Daugmale, Jersike) były przede wszystkim wczesnymi centrami handlu i wymiany. Ich dalszy rozwój i ustrój prawny w XII i XIII wieku postępował według tradycji środkowoeuropejskiej.

6. EUROPA CENTRALNA: WCZESNA URBANIZACJA ZIEM POLSKICH

Na ziemiach polskich budowie podstaw terytorialnych państwa w 2. połowie wieku X i w wieku XI towarzyszyło powstawanie grodów, traktowanych jako centralne lub lokalne – ośrodków władzy terytorialnej. Już w okresie przed II wojną światową część badaczy skłonna była przypisywać tym inwestycjom funkcje miejskie (np. Kostrzewski 1938). Tezę tę zdawały się wspierać mające odległą historię opinie historyków-mediewistów, w myśl których miasta polskie zaistniały o wiele wcześniej, aniżeli czas ich lokacji na prawie niemieckim (Tymieniecki 1919).

Źródłem wiedzy o początkach miast polskich przez całe dekady pozostawał dorobek badań okresu milenijnego. W świetle doświadczeń tamtych lat miasto słowiańskie we wczesnym średniowieczu postrzegano jako zwięźczone procesy zmian społeczno-gospodarczych i politycznych, zachodzących od wieków na terenach Europy Środkowej i Wschodniej. Warunkiem ich powstawania był odpowiednio wysoki poziom gospodarki rolno-hodowlanej, zapewniający wyżywienie grup ludności nie zajmującej się bezpośrednio rolnictwem. Zapowiedzią osiedli wczesnomiejskich stawały się punkty wymiany i produkcji rzemieślniczej. Bezpośredni związek grodu z osadą podgrodową (najczęściej ufortyfikowaną) kształtował zatem nowy typ osiedla. Czynniki miastotwórcze określano jako zróżnicowane, choć w powszech-

nym przekonaniu decydujące znaczenie miały produkcja rzemieślnicza, rozwój targu i wymiany, uwarunkowania polityczne oraz związane ze sferą kultu. Tym najwcześniejszym fazom organizmów wczesnomiejskich nadano nazwę „załączków miast”, a początki ich odnoszono już do schyłku VIII lub IX wieku (Hensel 1963).

Wraz z postępowaniem badań, a zwłaszcza szerszym wykorzystaniem do celów datowania metod dendrochronologii, nastąpiło w latach 90. XX wieku krytyczne przewartościowanie wielu tych ustaleń. Na ziemiach polskich znane są, co prawda, przykłady wczesnych ośrodków o charakterze rzemieślniczo-handlowym, głównie na Pomorzu Zachodnim, czy też fenomen Krakowa w Małopolsce, których geneza sięga okresu plemiennego, ale w zdecydowanej większości przypadków początki miast polskich odnoszą się do czasów narodzin państwa, tj. do 2. połowy X wieku. Część ówczesnych ośrodków grodowo-miejskich (taka byłaby adekwatna ich nazwa dla określenia fazy przedlokacyjnej) odegrała kluczową rolę w procesie tworzenia i umacniania państwa.

Szybki wzrost i rozwój struktury grodowej w okresie wczesnopaństwowym był silnym czynnikiem stymulującym rozwój ekonomiczny regionów. W ośrodkach grodowych pełniących funkcje siedzib naczelnych (*sedes regni principales*) wyrastały pierwsze budowle sakralne i ustanawiano struktury administracyjne państwa i Kościoła. W ich wielocłonowej strukturze (gród i podgrodzia) skupiało się życie ekonomiczne i publiczne lokalnych społeczności. Procesy te uległy wydatnemu przyśpieszeniu w miarę upowszechniania się w ciągu XI wieku rynku pieniężnego i instytucji targu.

Przedmiotem dyskusji pozostają początki gospodarki towarowo-pieniężnej. Opiniom autorów wskazujących na wczesne początki cyrkulacji pieniądza jako środka płatności, ale głównie na Pomorzu (Łosiński 1996), przeciwstawiane są inne, wskazujące na upowszechnienie się pieniądza kruszcowego w obrocie wewnętrznym w skali ogólnopolskiej jeszcze przed schyłkiem X wieku (Suchodolski 1971). Niekiedy cezurę tę przesuwają do zdecydowanie dalej, bo do 2. połowy XI wieku (Tabaczyński 1987: 207 n.).

Wokół miejsc centralnych wyrastały dziesiątki osad służebnych. Powinnością ich mieszkańców było wytwarzanie określonych rodzajów dóbr, niezbędnych do zaspokojenia potrzeb panującego (por. Modzelewski 2000). Grody i ich najbliższe otoczenie (podgrodzia) stawały się miejscami wymiany, rozwoju rzemiosła oraz gromadzenia i przechowywania danin składanych na rzecz aparatu władzy. Te ważne ekonomicznie funkcje zwiększały znaczenie wielu z nich i sprzyjały wzrostowi demograficznemu i inicjowaniu nowych specjalizacji rzemieślniczych. W ciągu XI i XII wieku fundowane jeszcze w czasach pierwszych Piastów zespoły grodowe nabierały cech ośrodków o charakterze wczesnomiejskim (por. Hensel 1963; Moździoch 1994; w cytowanych pracach literatura).

Ale nie wszystkie grody piastowskie stawały się miastami, choć znaczenie niektórych (np. Giecz, Ostrów Lednicki, Czeremno-Czerwień) w czasach

pierwszej monarchii piastowskiej było niepodważalne. Znamy też przykłady ośrodków wczesnomiejskich, takich jak Kruszwica, Chełmno-Kaldus czy Wiślica, których kluczowa rola w czasach powstawania państwa nie przeniosła się na okres nowożytny. Z punktu widzenia położenia geograficznego najstarszych ośrodków z terenu ziem polskich (wyłączamy tu terytoria zamieszkiwane przez Prusów), odnotować można kilka zjawisk symptomatycznych. Przodujące miejsce pod względem liczby ośrodków zajmuje bezsprzecznie obszar Wielkopolski, na którym zidentyfikowano aż 16 „tysiącletnich” miast. Na drugim biegunie jest Mazowsze, gdzie wyróżniono zaledwie cztery udokumentowane archeologicznie ośrodki. W pozostałych regionach liczba wczesnych miast jest podobna i waha się od 8 do 10.

W strefie nadbałtyckiej najstarsze miasta występują w dwóch skupiskach: zachodnio- i wschodniopomorskim; to ostatnie jest jednak zdecydowanie mniej liczne. Odnotujmy nikłą urbanizację ziemi krakowskiej, gdzie poza Krakowem można brać pod uwagę tylko Wiślicę. Widoczne są też duże obszary, które we wczesnym etapie funkcjonowania państwa nie zostały objęte urbanizacją. Należy do nich szeroki pas Pomorza – pomiędzy strefą nadbałtycką a obszarami nad Notecią, obszar Polski Środkowo-Wschodniej (południowe Mazowsze, Podlasie) oraz tereny podgórskie położone na południu kraju.

Jeśli za kryterium klasyfikacji przyjmiemy wysoki status miasta w Polsce współczesnej, to w każdym z analizowanych makroregionów wydzielić można po jednej parze takich miast. W strefie nadbałtyckiej tworzą je Szczecin i Gdańsk, w Wielkopolsce i na Kujawach – Poznań i Bydgoszcz, w Małopolsce – Kraków i Lublin, na Śląsku – Wrocław i Opole. Odnotujemy, że podwalin ani jednej metropolii miejskiej (we współczesnym znaczeniu tego słowa) nie ma we wczesnym średniowieczu na Mazowszu. W grupie ośrodków, które najbardziej awansowały w ciągu ostatniego tysiąclecia, jest bez wątpienia Lublin, wśród tych, które najwięcej straciły, znajdują się Wolin, Puck, Kruszwica, Gniezno, Sandomierz, Zawichost, Wiślica i Niemcza. Inne (Płock, Kalisz, Kołobrzeg) mają pozycję również niewspółmiernie niską w stosunku do ich rangi z odległej przeszłości. Są wreszcie ośrodki, które przez wielu mieszkańców naszego kraju nie są postrzegane jako pomniki dziejów państwa, choć są miastami o tysiącletniej historii; w grupie tej mieszczą się m.in. Pszczew, Bnin (aktualnie w granicach administracyjnych Kórnika), Nakło, Śrem czy Piryce (Buko 2001).

Najstarsze miasta polskie, podobnie jak to miało miejsce w różnych częściach naszego kontynentu, w ciągu ostatniego tysiąclecia podlegały cyklom wzrostu, stabilizacji i załamania koniunkturalnych (por. Bogucka, Samsonowicz 1986; tam literatura). Część spośród nich ze zmagania tych wyszła obronną ręką i dzisiaj, tak jak przed wiekami, choć w odmiennych warunkach, pomyślnie wypełnia swe miejskie funkcje. Inne, choć nadal obecne w krajobrazie współczesnej Polski, utraciły dawne znaczenie, pozostając dla współczesnych przede wszystkim świadectwem wczesnej urbanizacji i rodzimej tradycji historycznej.

BIBLIOGRAFIA

- Andrén A.
1989 *The early town in Scandinavia*, w: *The birth of Europe: archaeology and social development in the first millennium AD*, K. Randsborg (red.), 1973-77. *Analecta Romana Instituti Danici*, supplement, Rome.
- Astill G.
1994 *Archaeological theory and the origins of English towns – a review*, „*Archeologia Polona*” 32, s. 27-71.
- Bertelsen R.
1988 *Vagan as an arctic centre*, „*Acta Borealia*” 5, s. 99-114.
- Biddle M.
1976 *Town*, w: *The Archaeology of Anglo-Saxon England*, D.M. Wilson (red.), s. 99-110.
- Blake H. (red.)
1995 *Archeologia urbana a Pavia*, Pavia.
- Bogucka M., Samsonowicz H.
1986 *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław.
- Bogucki M.
2010 *Viking Age Emporia Around The Baltic Sea – a Cul-de-Sac of European Urbanisation?*, w: *Making a medieval town. Patterns in Early Medieval Urbanisation*, A. Buko, M. McCarthy (red.), Warszawa, s. 151-166.
- Brogiolo G.P.
1994 *La città longobarda nel periodo della conquista (569-inizi VII)*, w: *La storia dell’Alto Medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell’Archeologia*, R. Francovich, G. Noyé (red.), Firenze, s. 555-566.
2000 *Civildale di Friuli*, w: *Il futuro dei Longobardi. L’Italia e la continuazione dell’Europa di Carlo Magno*, C. Bertelli, G.P. Brogiolo (red.), Ginevra, s. 270-271.
- Brogiolo G.P., Gelichi S.
1998 *La città nell’alto medioevo italiano*, Bari.
- Buko A.
2001 *Najstarsze ośrodki grodowo-miejskie na ziemiach polskich*, w: *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*, S. Skibiński (red.), Poznań, s. 223-233.
- Bullogh D.A.
1966 *Urban change in early medieval Italy: the example of Pavia*, „*Papers of the British School at Rome*”, 34, s. 82-130.
- Callmer J.
2007 *Urbanisation in Northern and Eastern Europe, ca. 700-1100*, w: *Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, t. 1, *The Heirs of the Roman West*, J. Henning (red.), Berlin-New York, s. 233-270.
- Carver M.O.H.
1987 *Santa Maria foris Portas at Castel Seprio: a famous church in a new context*, „*World Archaeology*”, XVIII, 3, s. 312-329.
2007 *Town and Anti-town in the first Millenium Europe*, w: *Archeologia w teorii i w praktyce*, A. Buko, P. Urbańczyk (red.), Warszawa, s. 373-396.

Christophersen A.

1994 *Power and impotence: political background of urbanisation in Trondelag 900-1100 AD*, „Archeologia Polona” 32, s. 91-108.

Ciampoltrini G.

1994 *Città „frammentata” e città fortezza. Storie urbane della Toscana centro-settentrionale fra Teodosio e Carlo Magno*, w: *La storia dell’Alto Medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell’Archeologia*, R. Francovich, G. Noyé (red.), Firenze, s. 615-633.

Citter C.

1990 *La trasformazione di aree ed edifici pubblici nelle città toscane fra tardoantica e altomedievale*, w: *I congresso nazionale di archeologia medievale*, S. Gelichi (red.), Firenze, s. 27-30.

Clarke H., Ambrosiani B.

1991 *Towns in the Viking Age*, Leicester.

Delogu P.

1976 *Storia del sito*, w: *Caputaquis medievale I.*, P. Delogu, G. Maetzke, P. Natella, E. Tabaczyńska, S. Tabaczyński, Salerno, s. 9-14.

1994 *La fine del mondo antico e l’inizio del medioevo: nuovi dati per un vecchio problema*, w: *La storia*, w: *La storia dell’alto medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell’archeologia*, R. Francovich, G. Noyé (red.), Firenze, s. 7-29.

Galinié H.

2002 *L’entre-deux: les terres noires des cités*, w: *La naissance de la ville chrétienne*, B. Reaujard (red.), Tours, s. 97-105.

Garcin J.-C. (red.)

2000 *Grandes villes méditerranéennes du monde musulman médiéval*, Roma.

Gaspari S.

1987 *Pavia longobarda*, w: *Storia di Pavia*, II, *L’altomedioevo*, Milano, s. 430-442.

2001 *Roma e i Longobardi*, w: *Roma nell’Alto Medioevo (XLVIII Settimana SCIAM)*, Spoleto, s. 149-188.

Gauthiez B.

2003 *L’urbanisme en Normandie au Moyen Âge d’après l’analyse morphologique des plans de villes*, w: *Village et ville au Moyen Âge: les dynamiques morphologiques*, B. Gauthiez, E. Zadora-Rio, H. Galinié (red.), 1, Tours, s. 375-428, 2, s. 371-394.

Gelichi S.

2007 *Flourishing places in North-Eastern Italy: towns and emporia between late antiquity and the Carolingian age*, w: *Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, t. 1, *The Heirs of the Roman West*, J. Henning (red.), Berlin-New York, s. 77-104.

2010 *Towns in early medieval Italy: new archaeological perspectives*, w: *Making a medieval town. Patterns in Early Medieval Urbanization*, A. Buko, M. McCarthy (red.), Warszawa, s. 17-34.

Guichard P.

2001 *Al-Andalus frente a la conquista Cristiana. Los musulmanos de Valencia (siglos XI-XIII)*, Valencia.

Henning J.

2007a *Early European towns. The way of the economy in the Frankish area between dynamism and deceleration 500-1000 AD*, w: *Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, t. 1, *The Heirs of the Roman West*, J. Henning (red.), Berlin-New York, s. 3-40.

- 2007b *The Metropolis of Pliska or, how large does an early medieval settlement have to be in order to be called a city?*, w: *Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, t. 2, *Byzantium, Pliska and the Balkans*, J. Henning (red.), Berlin-New York, s. 209-240.
- Hensel W.
1963 *Archeologia o początkach miast słowiańskich*, Wrocław.
- Hines J.
1994 *North-Sea trade and the proto-urban sequence*, „*Archeologia Polona*”, 12, s. 7-26.
- Hodges R.
1989 *Dark Age economics*, wyd. 2, London.
- Kirpichnikov A.N. (red).
2006 *Ladoga o Ladozhskaya zemlja e epochu srednevekojja*, Sankt-Peterburg.
- Kostrzewski J.
1938/1939 *Grody staropolskie w świetle wyników ostatnich prac wykopaliskowych*, „*Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności*”, s. 122-147.
- Leciejewicz L.
2002 *Początki Wenecji w świetle polsko-włoskich badań archeologicznych*, „*Przegląd Archeologiczny*” 50, s. 85-102.
- Łosiński W.
1996 *Miejsce Pomorza i Wielkopolski w kształtowaniu się gospodarki towarowo-pieniężnej w Polsce wczesnofeudalnej*, „*Slavia Antiqua*”, 37, s. 163-180.
- Malpica Cuello A.
2010 *The origins of the City in al-Andalus: the case of Madinat Ilbira*, w: *Making a medieval town. Patterns in Early Medieval Urbanization*, A. Buko, M. McCarthy (red.), Warszawa, s. 63-79.
- McCormick M.
2007 *Where do trading towns come from? Early medieval Venice and the northern emporia*, w: *Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, t. 1, *The Heirs of the Roman West*, J. Henning (red.), Berlin-New York, s. 41-68.
- Modzelewski K.
2000 *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego*, wyd. II, Poznań.
- Molaug P.
2010 *Early urbanization in Norrway*, w: *Making a medieval town. Patterns in Early Medieval Urbanization*, A. Buko, M. McCarthy (red.), Warszawa, s. 131-150.
- Możdzioch S.
1994 *The origins of the medieval Polish towns*, „*Archeologia Polona*” 32, s. 129-153.
- Nosov E.N.
2009 *Novgorodskoe Grodischtsche – novye etapy issledovannij*, w: *Archeologiczeskyye otkryt'ja. Evropejskaya Rossiya, 1991-2004*, N.S.A. Makarov (red.), Moskva, s. 349-360.
- Olmo Enciso L.
2007 *The royal foundation of Recopolis and the urban renewal in Iberia during the second half of the sixth century*, w: *Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, t. 1, *The Heirs of the Roman West*, J. Henning (red.), Berlin-New York, s. 181-196.
- Paroli L.
2000 *Roma bizantina*, w: *Il futuro dei Longobardi. L'Italia e la continuazione dell'Europa di Carlo Magno*, C. Bertelli, G.P. Brogiolo (red.), Ginevra-Milano, s. 310-329.

Piekalski J.

2010 *Current problems of the research of high medieval centre in Poland*, w: *Making a medieval town. Patterns in Early Medieval Urbanization*, A. Buko, M. McCarthy (red.), Warszawa, s. 191-202.

Pohl W., Wieser V. (red.)

2009 *Der frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektive*, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, t. 16, Wien.

Poláček L.

2007 *Ninth-century Mikulčice: the „market of the Moravians“?*, w: *Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, t. 1, *The Heirs of the Roman West*, J. Henning (red.), Berlin-New York, s. 41-68.

Šné A.

2009 *The Early Town in Late Prehistoric Latvia*, w: *The reception of Medieval Europe in the Baltic Sea Region*, J. Staecker (red.), Visby, s. 127-136.

Suchodolski S.

1971 *W sprawie intensywności wymiany lokalnej na ziemiach polskich w X-XI wieku*, „Archeologia Polski”, 16, s. 503-515.

Tabaczyński S.

1987 *Archeologia średniowieczna. Problemy. Źródła. Metody. Cele badawcze*, Wrocław.

Tymieniecki K.

1919 *Zagadnienie początków miast w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 21, s. 419-345.

Wickham Ch.

1994 *Considerazioni conclusive*, w: *La storia dell'Alto Medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell'Archeologia*, R. Francovich, G. Noyé (red.), Firenze, s. 741-759.